

УДК 342.4:94(477) «1648/179»

Ірина Діптан

БЕНДЕРСЬКЕ «ЯБЛУКО РОЗБРАТУ» ПЕРШИХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТЕМІГРАНТІВ

У статті з'ясовуються передісторія та діяльність «Бендерської комісії» 1709 року, кінцевий присуд якої не розрубав «гордіїв вузол» суперечностей у середовищі мазепинців, а увиразнив і окреслив спосіб подолання їх через створення політико-правового акту – «Конституції» 1710 року. У контексті подій змальовуються портрети головних дійових осіб протистояння – А. Войнаровського та П. Орлика.

Ключові слова: «Бендерська комісія», А. Войнаровський, «Конституція» 1710 року, П. Орлик, «скарб» І. Мазети.

2010-го року в Україні відзначали (скромно – на державному, репрезентативно – на науковому рівнях) 300-ліття знакової пам'ятки національної політико-правової думки. Мовиться про «Договори и постановлення Правъ и вольностей войсковыхъ mezi Ясне вельможнымъ Его милостю паном Филиппомъ Орликомъ новоизбраннымъ Войска Запорожскаго Гетьманомъ, и mezi Енеральными особами, полковниками, и тымъ же Войскомъ Запорожскимъ с полною зъ обоихъ сторонъ обрадою Утверженные при вольной елекції формальною присягою отъ тогожъ Ясне вельмож-

наго гетмана Потверженные ...» [8, с. 19] 5 (16) квітня 1710 р.

Неоднозначне розуміння термінології XVIII ст. зумовило розвій дефініцій, як-то: «Договір і постанова між гетьманом Орликом і Військом Запорозьким»; «Договори і постанови...»; «Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького...»; «Правовий уклад та конституції...», «Бендерська конституція», «Конституція Пилипа Орлика», «Конституція України 1710 року».

І латинськомовний, і староукраїнський варіанти пам'ятки вперше були опубліковані в «Чтениях в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете»: відповідно – 1847-го і 1859 р., та в додатках до п'ятитомного твору М. Маркевича (1843) [21, с. 325–338]. Започаткував науковий аналіз її 1841 р. А. Скальковський [29]. І вже понад 170 років «Договори і постанови...» залишаються невід'ємним складником дослідження діяльності перших українських емігрантів.

«Нині наукова «орликіана» налічує не одну сотню позицій...» [26, с. 10–11], проте залишаються проблеми, які й досі розв'язуються вченими неоднозначно: історико-правова сутність

© І. Діптан, 2014

договору, джерела його створення, чинники ухвалення, дієвість, історичне значення¹.

Об'єктом нашого дослідження є комплекс причин, які зумовили з'яву в означений час і у відповідній формі «Договорів і постанов...», а саме: необхідність унормування політико-правових відносин між носіями вищої влади (гетьманом і генеральною старшиною) та Запорозжям, котре домагалось політичної суб'єктності; інтереси «козацької старшини, матеріальний статок якої фактично перетворював її на основного реального конкурента українському абсолютизму на політичному рівні» [26, с. 11]; «Бендерська комісія» як «каталізатор» порозуміння.

Предметом розвідки обраний останній чинник, механізм дії якого в історичному контексті опосередковано й епізодично розкрито в низці досліджень [4–6; 14; 15; 19; 20; 23; 25; 30; 31], а в політико-правовому – у працях О. Кресіна [16–18]. Наше завдання полягає в тому, щоб проаналізувати складний, суперечливий і драматичний період життя українських емігрантів восени 1709 р. у єдності всіх його складників, додавши до історичного, юридичного ще й вельми впливовий людський фактор.

На переконання О. Кресіна, «однією з найважливіших подій, що пояснюють причини появи Конституції 1710 року та стали безпосередньою її передумовою <...>, була суперечка та судовий процес між Андрієм Войнаровським та українською старшиною восени 1709 року» [18, с. 198]. Їхнє підґрунтя – у певній невизначеності та непорядкованості фінансово-адміністративної системи «Війська Запорозького», позаяк у «козацькій Україні погано розрізняли приватну й громадську власність» [30, с. 54]. За володарювання І. Мазепи, «...(як, зрештою, й за його попередників), – наголошував О. Оглоблін, – приватний скарб гетьмана не був як слід відокремлений від Генерального скарбу. За мирних часів це можна було ще якось регулювати й контролювати, але під час війни з Москвою і на еміграції рештки <...> українського державного і приватного гетьманського скарбів так перемішалися, що годі було встановити докладно, що куди належало» [23, с. 377–378]. Позаяк, умираючи, «гетьман не залишив заповіту, <...> претендентами на залишені ним гроші і цінності виступили, з одного боку, його небіж і спадкоємець Андрій Войнаровський, а з другого боку,

старшина як репрезентант українського уряду» [23, с. 378].

Що ж становив собою «скарб Мазепи», котрий зробився не лише «яблуком розбрату», а й каталізатором знакових і доленосних рішень політемігрантів?

Передусім маємо пам'ятати, що «частина скарбів залишалася в Україні. Київський воевода Д. Голіцин, що керував пошуками, кожен крок робив під суворим контролем Олександра Даниловича. Були конфісковані гроші Мазепи, виявлені в Києво-Печерській лаврі (вісім діжок грошей) <...>. Усе захоплене в Білій Церкві майно Мазепи зберігалось у возах під охороною. Але коли нарешті був складений опис, частина речей до нього не потрапила, зокрема історичні реліквії Війська Запорозького: булава, бунчук і військова печатка Богдана Хмельницького, отримані ним від Яна Казимира в 1649 році <...>. Олександр Даниловичу з майна Мазепи перейшли срібний посуд <...>, соболі <...>, золоті турецькі завіси, килими <...>, срібні турецькі чапраки, шпага грецької роботи, гроші (у тому числі 17 діжок ефимків і 11 діжок срібних рублів) і багато іншого...» [32, с. 289]. А ще ж О. Д. Меншиков привласнив величезні маєтності І. Мазепи [31, с. 223; 32, с. 289].

Утікачі намагалися врятувати казну Війська Запорозького. Та «на Дніпре разыгралась настоящая трагедия. Украинцы бежали со всем своим скарбом <...>. 30 возов с серебром и деньгами Орлика погибли при переправе. Его жена «в одном платье» с детьми сумела захватить только шкатулку с драгоценностями и тысячей червонцев» [31, с. 232].

Те, що вдалося врятувати і що залишилося по смерті гетьмана, й стало предметом суперечок.

Як стверджував Н. Молчановський, «легенды о мазепинамъ кладѣ и громадныхъ богатствах, оставленныхъ покойнымъ гетьманомъ, возникли тотчасъ послѣ его смерти» [22, с. 91]. У своїй розвідці автор подав звіт Густава Сольдана – секретаря, обер-кригс-комісара шведського короля, котрий за дорученням Карла XII перебував при Мазепі на прохання українського гетьмана. Сольдан згадував: «...[Мазепа] просилъ меня оставаться при немъ и имѣть надзоръ за его имуществом, находившимся въ его комнатѣ, особенно за шкатулкой и двумя четвертными боченками, которые

¹ Історіографічний зріз вивчення «Конституції Пилипа Орлика» фахівцями (істориками та правниками) протягом другої пол. ХІХ – поч. ХХІ ст. подано в нашій статті: Діптан І. «Договори і постанови...» 5 (16) квітня 1710 року : контраверсії прочитання / Ірина Діптан // Альманах Полтавського національного педагогічного університету «Рідний край». – 2013. – № 2 (29). – С. 175–188.

были полны дукатовъ, и парой дорожныхъ мѣшковъ <...>, въ которыхъ находились всѣ его драгоценности и большое количество золотыхъ медалей, каковыя дорожные мѣшки лежали у него подъ головою, а боченки стояли передъ его постелью...» [22, с. 94].

Згідно з М. Костомаровим, «Мазепа оставил после себя 160.000 червонцев, из которых король взял себе 40.000 взаимы; по другим известиям Карл еще прежде занял у Мазепы 240.000 талеров, обещая в случае кончины Мазепы заплатить его племяннику Войнаровскому. Это подало повод к известию совершенно легендарного свойства, будто Мазепа, собираясь приставать к шведам, послал Карлу 30 возов, наполненных золотыми и серебряными монетами. Как бы то ни было, Мазепа успел увести с собой в изгнание и оставил после своей смерти значительную по тому времени сумму...» [14, с. 320].

О. Оглоблин указував хоч і на рештки, але досить поважні, казни гетьмана і Козацької держави [23, с. 377]. Б. Крупницький висловлювався дещо обережніше: «Безперечно, Мазепа вивіз разом із приватним своїм майном також і дещо з державного майна: гетьманські інсигнії, клейноди і т. д.» [20, с. 17]; згадував і про «60.000 талерів, що були колись позичені Мазепою шведам з державної каси в Будищах» [19, с. 343]. А. Винар писав про «160000 червінців, з яких Карло XII позичив 40000, а решта перейшла до Войнаровського» [5, с. 28].

Н. Яковенко поціновує «скарб Мазепи» в 1,2 млн. шведських рехсталерів [34, с. 236]. В. Ульяновський пише про 180 тис. золотих червінців, які залишилися по смерті гетьмана, та 60 тис. талерів, позичених Карлом XII на витрати [33, с. 430]. Про 180 тисяч дукатів, коштовності йдеться в М. Битинського [2, с. 21] і Д. Журавльова [11, с. 453]. У свою чергу О. Субтельний обраховує спадок І. Мазепи «від 750 тис. до 1 мільйона шведських рейхсталерів. Це дорівнювало майже одній чверті доходу шведської корони 1699 р. й утричі перевищувало надходження на той самий рік од найбагатшої заморської провінції Швеції – Лівонії» [30, с. 54].

На увагу заслуговують і свідчення П. Орлика. В одному зі своїх листів до шведської королеви Ульрики-Елеонори він «подав Мазепині скарби, а саме: 180.000 дукатів, клейнодів на суму понад 200.000 цісарських талерів, діамантове перо, що дісталось Мазепі по братові султана, вартістю на 20000 цісарських корон, висаджена коштовними каменями шабля на 10.000 цісарських талерів, срібне начиння гетьмана Самойловича і дорогі соболеві хутра» [5, с. 29].

Найскрупкульозніший опис такого жада-ного для політемігрантів фінансового набутку міститься в «Покірному меморіалі Запорізького війська до святого королівського маєстату Швеції» від 7 жовтня (26 вересня ст. ст.) [27, с. 329–337]. Старшина вказувала на «золото, срібло, дороге каміння, між яким знаходиться діамантове перо, вартості двадцять тисяч імперіалів, векслі, які виставили на руки ясновельможного гетьмана Мазепи, як ясновельможний генерал Лягеркрона на поручення короля, так і княгиня Дольська на тридцять, і іллірійський вельможа Сава, що живе в Москві й тут, у турецькій державі, має багато купецьких справ (від нього можна легко добути борг) на п'ятдесят тисяч золотих, списи, висаджувані золотом, сріблом і дорогим камінням, з числа один єсть немалої вартості, бо заплачено за нього десят імперіалів із військового скарбу <...>, соболи, з яких <...> гетьман Мазепа до тисячі шістсот приобіцяв на письмі й усно через своїх послів кримському ханові на татарську поміч, і інші знадібья...» [27, с. 333].

Звісно, майбутній гетьман в екзилі, його старшина, запорожці конче потребували грошей, адже «чого коштувала сама репрезентація, зносини з чужими урядами, дипломатична праця в орієнтальних умовах, серед турків і татар. А чим задовольнити потреби козацького-запорозького війська?» [20, с. 18]. За підрахунками О. Субтельного, в еміграції перебували «близько 45 старшин із сім'ями й оточенням <...>, прості козаки з Гетьманщини, вояки Мазепиних найманих полків, канцелярські чиновники та писарі <...> десь 500 чоловік <...> найбільшою групою серед українців у Бендерах були запорожці» [30, с. 51], чисельність яких у Варниці узимку 1709 року «зросла приблизно до 4 тис. чоловік» [30, с. 52]. Дослідник указує на жалюгідний матеріальний стан утікачів: «... майже всі вони прибули до Бендер, маючи лише той одяг, що на собі, та особисту зброю. Вони змогли пережити дуже важкий початковий період лише завдяки тому, що збірна спільнота купців – жиди, греки і турки-яничари <...> надали їм кредит під заставу небагатьох уцілілих коштовностей. Багато запорожців продавали свою зброю і наймалися чорноробами до поміщиків» [30, с. 52].

Якби Андрій Войнаровський узяв гетьманську булаву, ймовірно, й не спалахнув би драматичний, із далекосяжними наслідками конфлікт у колі політемігрантів. Чому ж він відмовився від неї? Відповіді на поставлені запитання – далеко не однозначні. Так, А. Винар уважав, що, «маючи на увазі складне політичне становище

України, Мазепа тримав свої династичні пляни в абсолютній тайні <...>; був переконаним прихильником міцної гетьманської влади на засадах <...> абсолютизму <...>. Про те, що Войнаровському готувалася гетьманська влада, свідчить виразно панегірик, піднесений Андрієві 1703-го р. в день його іменин, на якому побіч інших символів влади видніє булава, ознака гетьманської гідности» [5, с. 19]. І у фінансовому плані, – зауважував дослідник, – «найбільше довіри Мазепа мав до свого сестрінка...» [5, с. 31]. Ненаписання гетьманом заповіту, на основі якого можна було б розподілити його майно, А. Винар пояснював тим, «що Мазепа все ж таки ще вірив у своє одужання» [5, с. 31]. Вирішальним чинником відмови «Войнаровського кандидувати на гетьмана була його психологічна настанова <...>, що не мав майже жодних приятелів серед <...> генеральної старшини <...>. Другим вирішальним фактом була його песимістична настанова щодо можливостей продовжувати визвольну боротьбу на вигнанні, на що, мабуть, вплинула смерть Гетьмана <...>. Дуже можливо, що до відмови рівно ж причинилася його майбутня дружина...» [5, с. 49–50].

І. Борщак узагалі змалював доволі привабливий образ небожа І. Мазепа. Вчений підкреслював, що свого часу «гетьман, де міг, висовував Войнаровського на видне місце. <...> в 1707 році <...> вислав на Волинь полк під командою свого сестрінка <...>. Мазепа досить рано втаємничив <...> (його) у свої проекти <...>. Войнаровський був зв'язковим старшиною між шведською головною квартирою та українським військом. Карл XII вельми любив сестрінка Мазепа, дружно ставився до нього також генерал Левенгаупт...» [4, с. 220].

Натомість О. Оглоблин стверджував, що «Войнаровський, якого вабили перспективи незалежного, багатого й безжурного життя, рішуче відмовився кандидувати на гетьмана» [23, с. 378]. Аналогічно висловлювалася й О. Апанович: «Улюблений родич Мазепа і найближча до нього особа <...> був людиною легковажною, захоплювався світським життям» [1, с. 214]. А В. Різниченко додавав, що саме «споріднення <...> з покійним гетьманом і утворювали підстави до обрання його в спадкоємці булави. Однак опріч сього споріднення та Мазепиної спадщини Войнаровський більше нічого не мав» [28, с. 8].

Як би там не було, та беззаперечним залишається те, що А. Войнаровський, знехтувавши булавою, не зрікся «скарбу Мазепа»: «...виявляв бажання отримати все майно <...>, навіть ті 60 тисяч талярів, які Мазепа позичив

Карлові XII у Будищах із військового скарбу...» [1, с. 215]. І. Борщак змалював сумну картину протистояння козацьких керманічів у Бендерах: «...між Войнаровським і Орликом почалися сварки <...>, обидві сторони підсиляли одна до одної людей, щоб викрасти документи, провадили відповідну агітацію між старшиною...» [4, с. 221]. У підсумку старшина, не маючи переконливих юридичних аргументів, перебуваючи поза межами Гетьманщини, задля розв'язання проблеми змушена була звернутися до свого протектора – Карла XII. «Очевидно, – розмірковував Б. Крупницький, – й шведському королеві не була цілком ясною правна сторона спору. Він призначив для її дослідження комісію, в яку ввійшли генерал Понятовський, канцлер фон Мюллерн, камергер Клінгерштерн і радник канцелярії фон Кохен» [20, с. 17].

На переконання О. Кресіна, вже перший документ майбутньої судової справи – «Покірний меморіал Запорозького війська до святого королівського маєстату Швеції» від 7 жовтня 1709 року – варто розглядати не лише як бачення старшиною наявної ситуації, а і як виклад політичних позицій старшини та Коша, декларацію дій на майбутнє, як проголошення себе тимчасово вищим представницьким органом на час безгетьманства, як заперечення легітимності правління гетьмана Івана Скоропадського [18, с. 199].

Звернімося ж до цього знакового документа й переконаймося в його стратегічності – як свого роду предтечі майбутньої Конституції.

У пункті першому старшина визнавала незмінність протекторату шведського монарха над Військом Запорозьким: «По втраті свого керманіча через смерть ясновельможного гетьмана Мазепа судно руської нації й запорозького війська плине <...> до святого королівського маєстату Швеції, <...> що раз назавсіди прийняв цей нарід і запорізьке військо в оборону, охорону, опіку й захист, щоб скинути московське ярмо» [27, с. 329].

У другому пункті, застерігаючи на своєму давньому праві «вибрати вільними голосами гетьмана та проводиря» для запорозького війська [27, с. 329], старшина прохала Карла XII «визначити якусь особу з королівського боку для виконання цієї повинности, <...> й призначити час і місце вибору» [27, с. 329–330]. Та до елекції володаря булави старшина й запорожці не могли приступити, «доки п. Войнаровський не зверне всіх гетьманських клейнодів і наших привілеїв та всього скарбу в цілості, <...> зокрема золота, срібла, дорогих каменів, жемчугів, висаджених дорогим камінням списів,

соболев й іншого знадіба, тому самому запорозькому війську» [27, с. 330]. Старшина заперечувала правоуспадкування Войнаровського, покладаючись на «звичай <...> батьківщини й давній закон», який «забороняє потомкові запорозьких гетьманів одідичувати по їх смерті рухомі й нерухомі добра, які належать до орудування усього війська й до спільного скарбу. Інакше військовий скарб запорозького війська не побільшувався, але запропастився б до краю» [27, с. 330]. Нащадкам гетьмана, зазвичай, надаються маєтності, та лише «на підставі прилюдної ухвали» [27, с. 330]. Автори «Покірного меморіалу...» висловлювали подив і обурення тим, що «п. Войнаровський усупереч нашим законам присвоює собі право заволодіти рештою скарбу запорозького війська, який залишився по смерті ясновельможного гетьмана Мазепи та який він посів по стількох запорозьких гетьманах. Чому він горить недозвеною жадобою незаконного наслідства тих дібр, які всяким правом належать до запорозького війська? Який у нього зв'язок із гетьманами Брюховецьким, Многогрішним, Самойловичем і його синами» [27, с. 331].

Скаржники звинувачували А. Войнаровського в намаганні використати привласнені кошти «на закупно нерухомих дібр у Польщі та й там бажає жити приватно, щоб мати собі користь, а нас наразити на військову шкоду» [27, с. 331–332]. Старшина вважала, що «досить, аж до достатности, збагатив братів, сестер, а зокрема батьків п. Войнаровського ясновельможний гетьман Мазепа» [27, с. 332]. Козацький генералітет безапеляційно стверджував, що «не був ясновельможний гетьман Мазепа необмежений пан на Україні, щоб посідання військового скарбу перепливало на п. Войнаровського. І хоч би сам згаданий гетьман захотів був добровільно зректися гетьманства, одначе не був би міг ніяким робом уживати й мати тих усіх скарбів, зібраних під владою його й інших гетьманів, не на приватну котрогось із гетьманів, але на військову користь і підмогу» [27, с. 332]. Політемігранти наголошували, що «ясновельможний гетьман Мазепа не приобіцяв п. Войнаровському з свого приватного скарбу більше ніж сто тисяч золотих підмоги на його власне життя» [27, с. 332].

Покладаючись на справедливість «шведського арбітра», старшина зверталася до нього з таким запитом: по-перше, «чи справедлива з боку п. Войнаровського прибільшена участь і грабіж решти скарбу запорозького війська»; по-друге, «чи залежить від нього законність наслідства, що відвічним правом переходить по

смерті попередніх гетьманів і ясновельможного гетьмана Мазепи на запорозьке військо»; по-третє, «чи справедлива це річ, щоб той скарб, яким міг би новий гетьман зарадити скрутному військовому положенню в цій завірюсі, дістався на приватний ужиток п. Войнаровського й був вивезений в іншу країну поза нашу батьківщиною?» [27, с. 333].

Старшина наполягала, що без позитивного (на користь Війська Запорозького) розв'язання проблеми «не можна сподіватися вибору нового гетьмана. Як бо може він без нерву війни – грошей – користуватися правом свого уряду й устоятися на ньому, полагоджувати військові справи, вести переговори при боці св. королівського маєстату, зовсім наново поставити військо, зокрема компанійське, й привернути генералів, урядовців, канцелярію й інших заслужених осіб, утримати двір і виконувати інші справи загального добра?» [27, с. 334].

Із боєм і відчаєм, емоційно й експресивно зверталися вигнанці до свого протектора: «Кричить <...> запорозьке війське, прохає і добивається грошової підмоги в своєму тяжкому положенні, просить і благає помочі <...> багато старшини нашої батьківщини й урядовців запорозького війська, що, покинувши й <...> ворогам полишивши все своє майно, щоб запевнити права батьківщини, <...> до сьогодні йшли слідами свого ясновельможного гетьмана Мазепи й тепер відважно опираються лихій долі, хоч живуть із випрошеної милостині» [27, с. 334–335].

Підписанти застерігали, що Войнаровський, брутально захопивши державну казну, «цього посідання <...> ніколи не може бути певний», бо ж від нього повсякчас вимагатимуть «звороту <...> військового скарбу» [27, с. 335].

У третьому пункті своєї петиції старшина засвідчила власне сприйняття українсько-шведського альянсу 1708–1709 рр., убачаючи в ньому відродження спілки Карла X із Б. Хмельницьким. Водночас зауважила, що їй «невідомі <...> скриті думки й таємні наміри <...> гетьмана [Мазепи] на яких основах почав він здвигати цю велику будівлю, в якому устрою хотів поставити нашу батьківщину, звільнивши її від московської неволи й тиранства...» [27, с. 335–336]. Відтак старшина й запорожці просили королівський маєстат: по-перше, оприлюднити текст угоди між Карлом XII і Мазепою; по-друге, згідно з домовленостями, продовжувати боротьбу з Московією, аж доки «руський нарід, скинувши ярмо теперішньої неволи, не вернеться до колишньої своєї свободи» [27, с. 336]; по-третє, після перемоги над Московією врахувати державні інтереси України, гарантувати її тери-

торіальну цілісність (у межах Війська Запорозького за часів Б. Хмельницького); по-четверте, «у прилюдному письмі забезпечити нас, щоб сусідні володарі не намагалися підбити нашу батьківщину збройною силою, або яким-небудь способом, і знівечити права на волю» [27, с. 336].

У четвертому пункті цитованого документа старшина висловлювалася за доцільність збройного союзу Туреччини зі Швецією; наполягала (хоч і дуже ввічливо), «щоб до договору про цей союз включено <...> справи цілоти запорозького війська й руського народу» [27, с. 336]. У цьому домаганні вбачаємо якщо не вповні полівасалітетність, то крок до неї.

У п'ятому пункті старшина просила королівського сприяння в перепохованні тлінних останків І. Мазепи «урочистіше в славнішому місті, зокрема в Ясах, у так званому монастирі Голя» [27, с. 337].

Клопоталися королівської ласки такі високоповажні особи, як генеральний обозний Іван Ломиковський, прилуцький полковник Дмитро Горленко, генеральний писар Пилип Орлик, кошовий отаман Кость Гордієнко [27, с. 337].

Отож, аналіз пунктів «Покірного меморіалу...» засвідчує, що старшина та запорожці домагалися не лише «спадку Мазепи», а й правдивої інформації стосовно змісту шведсько-українського союзу 1708–1709 рр. і перспектив подальшої співпраці.

Усе ж і проблема «нерву війни» – грошей – залишалася для політемігрантів вельми актуальною. Відтак, з'явилися й наступні документи: «Відповідь на витяг із меморіалу Запорозького Війська» А. Войнаровського (22–25 жовтня); «Відповідь Запорозького Війська на неоправдану доповідь пана Войнаровського щодо другого пункту покірного меморіалу цього ж Війська Запорозького до святого королівського маєстату» (25–30 жовтня) та «Репліка на відповідь старшини Запорозького Війська» А. Войнаровського (30 жовтня – 9 листопада). Тож задля об'єктивності надамо слово супротивній стороні.

У своїй «Відповіді...» на козацький меморіал А. Войнаровський свідчив: «...якщо розходиться про гетьманські клейноди, то залишилися дві булави, Хмельницького й Мазепи, що їх вручено королеві. В Батурині <...> зложено всі клейноди попередніх гетьманів і весь скарб війська, а над <...> Дніпром попала решта грошей скаженіючому ворогові <...>. Всі дорогоцінності пропали, а через Дніпро перевезено заледви кілька тис. зол., які розділено між запорозьким військом. По здобутті Білоцерківської твердині москалі захопили скриньку з дорогоцінностями

разом із 18-ма одягами, підбитими соболевою шкурою першої якості, 7-ма скринями столового срібла, 8-ма скринями незшитих соболів і 200.000 імперіалів обігової вартості» [5, с. 43]. А. Винар зацентровує на характеристичних думках А. Войнаровського щодо збереження Мазепою приватного та державного майна: «...виводи старшини, неначе Гетьман старався зберегти козацький скарб замість приватного, противляться засадам здорового розуму» [5, с. 43]. Войнаровський згадував, що «часто чув від свого дядька, що <...> є природним спадкоємцем Мазепи. Отже те, що залишилося <...>, належить йому» [5, с. 43].

А у своїй «Репліці...» на старшинську відповідь у 9-ти пунктах А. Войнаровський висловився вже зовсім відверто: «...громадські справи треба вище ставити від приватних тоді, коли громадські справи не валяться до ґрунту, а лишають надію на недалеку поправку, та коли вони нищать цю надію, природніше видається рятувати особу, життя, здоров'я й усе, що з ним зв'язане» [5, с. 44].

Суголосно А. Винару стосовно зовнішньої егоїстичної поведінки А. Войнаровського висловився С. Павленко: «Невизначеність політичного курсу мазепинців після полтавської катастрофи, їх зневіра в боротьбі, наміри старшин покаятися перед царем призвели до конфлікту між ними й гетьманом. Розпорядник військового скарбу <...> до останньої хвилини турбувався, аби золото, коштовності залишалися у цілісності, нерозграбованими під цей настрій поразництва. Генералітет же, розмежований відчаєм, апатією, <...> думками про повернення на батьківщину, не наважився підняти питання про наступництво, подальшу долю військового скарбу. Це й стало причиною того, що А. Войнаровський став енергійно боротися за позбавлення їх права наслідувати вивезені <...> кошти» [25, с. 74].

Перелічені документи, поряд зі свідченнями колишнього управителя гетьманських маєтків І. Бистрицького та наближених до нього осіб, стали підґрунтям судового процесу, що відбувся 28–30 листопада 1709 року під Бендерами і проводився спеціально призначеною Карлом XII комісією [18, с. 201]. Вона «визнала право на Мазепині скарби за Войнаровським <...>. Орлик зміг добитися лише того, що король не виплачував Войнаровському борг у 60.000 талерів. Однак і новий гетьман їх не отримав» [31, с. 434].

А. Винар, аналізуючи «перебіг розправи перед Бендерською комісією», підсумовував: він «виявив багато негативних рис Войнаровського

й козацької старшини. Тут в першу чергу впадає наявна погоня сестрінка Мазепи за скарбами та повна нетолеранція до домагань старшини. З другого боку, старшина в невластивий час робила закиди Мазепі в справі зловживання публічними доходами. Як бачимо, наша перша політична еміграція в XVIII-му столітті не могла <...> полагодити внутрішні розходження – лиш вирішила піддатися під суд шведського короля й його дорадників. Головною причиною непорозумінь <...> були матеріальні добра» [5, с. 48].

Отже, політемігранти та їхній наступний керманіч залишилися не тільки без казни, а й навіть без засобів для існування. З цього приводу П. Орлик у листі до шведської королеви Ульрики-Елеонори від 13 листопада 1719 року бідкався: «Войнаровський, в противности з правом і обичаями, мав в своїх руках всі публічні фонди, завдяки ласці і помочі своїх приятелів, яких він з'єднав собі перекупством» [13, с. 192]. Орлик мав на увазі передсмертне зізнання полковника Бистрицького, засвідчене останнім листовно на адресу шведського монарха.

Колишній управитель гетьманових маєтностей повідомляв, що «був в службі Мазепі сорок літ <...>. Я допоміг йому [Войнаровському] прийти в посідане скарбів, давши виказ доходів <...> Мазепи і потвердивши, що то не публічне добро, лиш приватне гетьмана Мазепи. А коли б я зізнав правду, то ствердив би як річ певну, що Мазепа посідав скарби трьох гетьманів, Брюховецького, Многогрішного і Самойловича, а також трьох синів Самойловича, Семена, Григорія, котрому цар стяв голову в Сівску, і Якова, засланоного на Сибір; скарби всіх тих осіб позістали при Мазепі. Публічні гроші з аренд були в Мазепи, а по смерті гетьмана дістав всі ті публічні скарби і клейноди вельможний пан Войнаровський; між тим того майна в Бозі почиваючий гетьман Мазепа не привіз з собою на Україну, бо кошовий Сірко вислав його бідно вбраного в Батурина до гетьмана Самойловича; пізнійше ж відправили його з Батурина до Москви. По повороті звідти був він при гетьмані Самойловичеві в придворній службі п'ятнадцять літ, по чому Самойлович поставив його генеральним осавулом і на тім уряді був він шість літ; а коли гетьман Самойлович засланий був на Сибір, то Мазепа дістав по нему гетьманське достоїнство і перейняв всі ті скарби публічної каси» [13, с. 192–193].

Н. Молчановський, відтворивши у своїй розвідці копію листа І. Бистрицького, зауважував: «Если это письмо и сочинено Орликом,

то едва-ли можно сомнѣваться въ точности его показаний» [22, с. 99]. Сучасний дослідник С. Павленко, скрупульозно проаналізувавши документ, указав на недоречності, котрі одразу ж упадають в око: сорокарічна служба І. Бистрицького (насправді ж управителем у І. Мазепи він працював 22 роки); урядування І. Мазепи в Самойловича – загалом 21 рік (але ж І. Самойлович володарював 15 років). Погоджуємося з висновком С. Павленка, що «згадані неточності могли допустити фальсифікатори, оскільки життєвий шлях гетьмана до 1687 р. знали фрагментарно, приблизно» [25, с. 78]².

Зазвичай стверджують, що присуд «Бендерської комісії» був продиктований меркантильними інтересами Карла XII: позичати (а згодом і повертати) гроші значно простіше (і зручніше) у приватної особи, а не у Війська Запорозького. Принагідно зауважимо, що борг Карла XII, накопичений упродовж 1709–1713 рр., був доволі значним. Рахунок, поданий Ганною Войнаровською шведському королівському урядові 1724 р. (чоловік – на засланні в Якутії), «виглядав так: 57.800 червінців – 183.033 пльотів; 45.000 Альбертових талярів – 60.000 пльотів; 20.000 райхсталярів – 22.500 пльотів; різні позички – 40.000 пльотів. Разом – 305.533 пльотів. За 13 років відсотки 6% – 238.291 пльотів. Разом – 543.824 пльотів» [4, с. 249].

На думку О. Субтельного, сестрінок І. Мазепи виграв справу, позаяк «був розумніший і неперемірливіший у засобах, аніж його опоненти. Він підкупив свідків, пообіцявши їм частку багатства, хоча й дуже малу, і дав зрозуміти шведському королеві, що бажає й далі позичати йому гроші на вигідних умовах <...>. Загальна сума позики Мазепи та Войнаровського <...> перевищила 300 тис. рейхсталерів. Оскільки такі операції краще було робити, якщо багатства перебувають у приватних руках, а не під громадським контролем (тобто контролем старшини), Карл XII прийняв рішення, яке його більше влаштувало» [30, с. 55–56].

Усе ж О. Кресін вважає, що «головними причинами такого судового рішення стали характеристичне нерозуміння представниками західноєвропейської політичної культури категорій та змісту українського державотворення, несталість та правова неврегульованість останнього» [18, с. 203]. «Для Карла XII, – конкретизує мовлене дослідник, – було зрозумілим, що індивідуальний спадкоємець Івана Мазепи має успадкувати як владу, так і скарбницю <...>. З іншого боку, старшина могла спертися лише на

² Водночас помилковим є твердження С. Павленка про смерть І. Бистрицького у Швеції [25, с. 78], а не в Бендерах.

небезумовний правовий звичай <...>. Необхідність розкриття конкретного змісту цього звичаю, а також додаткова аргументація зумовили звернення до значно ширшого кола політичних та правових тем, найголовнішими з яких <...> були проблеми характеру, джерел та співвідношення владних інституцій Гетьманщини, а також статусу Запорозької Січі» [18, с. 201]. До аналогічного висновку дійшов і О. Субтельний, стверджуючи, «що в ході суперечки з Войнаровським старшина зрозуміла всю складність проблеми й спробувала розв'язати її через кілька місяців, створивши так звану „Бендерську Конституцію”» [30, с. 54–55].

Отже, драматизм, непередбачуваність емігрантського життя, гострі полеміка та дискусія в колі вигнанців упродовж жовтня-листопада 1709 р., кінцева ухвала «Бендерської комісії» «вперше створили умови для <...> ревізії самих основ держави і права Гетьманщини» [18, с. 203]. І як далекоюсяжний результат – ствердження в процесі обрання П. Орлика гетьманом «Договорів і постанов ...» 5 (16) квітня 1710 р. [24, с. 25–73].

Серед творців означеного документа звично називають й А. Войнаровського. Натомість А. Винар мав стосовно цього особну думку: «Порівнюючи деякі статті Бендерської конституції із письмами козацької старшини в справі перебрання спадщини Мазепи, бачимо багато спільних точок і саме тому сумніваємося, щоб Войнаровський був одним із авторів згаданої конституції» [5, с. 51].

Звернімося ж до тих положень вікопомного акту, в яких прочитуємо юридично унормований вислід боротьби за «спадок Мазепи».

У статті дев'ятій мовиться про те, щоби в Україні, «визволеній з московського ярма, за рішенням гетьмановим і згодою загалу був обраний генеральний підскарбій – чоловік значний і заслужений, маєтний і порядний, який би сумлінно опікувався з відома гетьманова військовою скарбницею, пильнував млинів і доходів та обертав їх на громадські потреби, а не на власний зиск» [24, с. 56–57].

Отже, у Війську Запорозькому мала функціонувати державна казна, контрольована виборним генеральним підскарбієм. А що ж гетьман? Він «не повинен мати жодного права і не зазіхати ані на військовий скарб, ані на надходження до військової скарбниці; не обертати їх на власну користь, а вдовольнятися власними чиншами і доходами, передбаченими для гетьманської особи й булави» [24, с. 57]. Тобто гетьманський скарб відокремлювався від загально-військового. На володаря булави Війська Запо-

розького відводилися «індукти з Шептаківської сотні з Гадяцького полку, з маєтків Почепівських і Оболонських та інші доходи, які здавен-давна ухвалено виділити для гетьманської посади. Понадто ясновельможний гетьман не має права ані самовладно привласнювати собі громадських маєтностей і угідь Війська Запорозького, ані розподіляти їх під будь-якими претекстами іншим людям...» [24, с. 57].

Демократично-республіканські засади політико-правового ладу Війська Запорозького полягали у виборності урядовців усіх рівнів: від сотника – до гетьмана. Відтак і «генеральний підскарбій повинен обиратися як підручний гетьмана <...>. Крім того, у кожному полку необхідно обрати загальною ухвалою полковника і старшини обох станів – козаків і посполитих – по два підскарбії <...>. Вони повинні відати полковими і цивільними прибутками, і посполитими податками, заопікуватися ними і видатками та щороку звітуватися про свою діяльність <...>. Панам полковникам рівно ж не пристало бути причетними до полкових коштів, а мусять удовольнятися доходами і пільгами своїх посад» [24, с. 57].

Отже, документи та матеріали «Бендерської комісії» (маємо на увазі жовтень-листопад 1709 р.) переконливо засвідчили категорично-загострене несприйняття козацькою старшиною та запорожцями будь-яких проявів гетьманського волюнтаризму. При цьому козацький генералітет апелював до «звичаю батьківщини та давнього закону». Насправді ж, – наголошує О. Кресін, – «більш-менш сталі <...> звичаєві правові норми організації та функціонування влади існували лише у Запорозькій Січі. Владні ж відносини у Гетьманщині протягом другої половини XVII століття змінювалися і <...> не відповідали формулі, викладеній старшиною 1709 року» [18, с. 204]. Через те не про традицію йшлося, а про творення нових правових підвалин Козацької держави. Тому переконливим вважаємо висновок О. Кресіна, «що усвідомлена старшиною під час «Бендерської комісії» необхідність юридичного закріплення співвідношень повноважень владних структур Гетьманщини стала однією з головних передумов появи» Конституції П. Орлика [18, с. 204].

Принагідно зауважимо, що кінцева ухвала «Бендерської комісії» була однозначною в справі визнання А. Войнаровського єдиним спадкоємцем «скарбу» І. Мазепи, але контраверсійною стосовно 60000 талярів, позичених гетьманом Карлові XII. Повернення їх разом із позикою, узятою королем у небожа Мазепи впродовж 1709–1713 рр., «в загальній сумі

57800 дукатів, 45000 талярів Альберта і 60000 цісарських талярів» [13, с. 170], домагалася Ганна Войнаровська.

Дружина А. Войнаровського, викраденого в Гамбурзі 1716 р. посіпаками Петра I, покладалась у своїх клопотаннях-вимогах до шведського королівського маєстату на чоловіків тестамент від 19 серпня того ж року. Майбутній сибірський в'язень заповідав їй: «...позиставай в надії, що його величність король шведський, справедливий і ласкавий пан, не позволить, аби стала ся кривда тобі і моїм дітям, але навпаки, як його величність мала мене в своїй високій опіці, так перенесе ту опіку також на тебе і моїх дітей» [13, с. 178–179]. Із тих коштів, які перебували в руках шведського монарха, дружині заповідалося 50000 талярів, доньці Кароліні-Елеонорі – теж 50000 талярів, решта – синові Станіславу, як стане повнолітнім. А ще – по тисячу талярів – монастиреві чесних отців св. Василя в Білостоці, Свято-Георгієвському монастиреві в Галаці, де перепохований був І. Мазепа, монастирям Міноритів, Капуцинів і Францисканців у Вроцлаві, та «для того місця, де буде лежати моє [Войнаровського] грішне тіло» [13, с. 180–182].

За підрахунками А. Єнсена, шведський архів містить 70 листів Г. Войнаровської до королівського уряду з приводу повернення боргу. Її не вдовольняли виплати в 5–6 тисяч талярів щорічно. Кінцево «в рр. 1725, 1731 і 1734 вона дістала великий замок Тіннельсе, гарно положений на Мелярськім озері, а до того значну заплату готівкою і дім в Стокгольмі. Та і се не вповні вдовольнило Войнаровську...» [13, с. 176]. У другій половині 1740 р. Г. Войнаровська продала королеві Фрідріхові I маєток Тіннельсе та покинула назавжди Швецію [4, с. 250].

А. Єнсен, проаналізувавши фінансово-правничий характер зобов'язань шведського монарха «орієнтальним» кредиторам, підсумував: «Не можна заперечити, що мазепинці, в першій лінії небіж і близькі спадкоємці Мазепа, мали юридичне право на зворот великих грошевих сум, <...> а для Швеції являло ся безперечно довгом чести заплатити, по мірі своїх сил, довги короля-героя. Одначе тут треба взяти під розвагу дві обставини: 1) Чи мала Шведська держава відповідати за всі довги, яких наробив король в Турції особисто, полягаючи на своїй особистій самоволі при новім «конституційним» режимі? 2) Звідки походили позичені Мазепою гроші? Чи треба вважати ті гроші приватною власністю Мазепа, котрою могли би розпоряжатися довільно його смадкоємці, чи вони були взяті, хоч би в часті, в запорожської військової

каси?» [13, с. 190]. Дослідник стверджував, що «60000 дукатів, котрі Кароль XII дістав від Мазепа ще <...> перед Полтавською битвою», не були «приватною власністю Мазепа, а значить, родина Войнаровського не могла мати ніякої правної претенсії до тих грошей» [13, с. 190–191]. Як аргументи – листи П. Орлика до короля, в яких мовилося, «що 60000 не були привезені до Бендер, але позичені при Будичині з публичної каси, по нараді гетьмана зі старшиною і за її згодою, то вони не можуть бути вчислювані до приватних засобів, а значить, і до спадщини пана Войнаровського» [13, с. 191].

Напевне, шведський уряд, як через фінансову скруту, так і з огляду на переконливі докази П. Орлика, не повернув означеної суми рідним А. Войнаровського. Проте й гетьман в екзилі її не отримав. А тому «п'ять літ, що провів Орлик у Швеції зі своєю родиною і двором, – оповідав А. Єнсен, – <...> були справді безвідрадно тяжкі, і в однім з листів він сам говорить „про крайню розпуку, котра готова привести мене до смерти, бо я знищений цілком від голови до ніг”» [12, с. 95]. «Під час побуту на Україні і в Бендерах, – стверджував В. Різниченко, – Карло XII заборгував Мазепі і Орликові понад 100000 цісарських талярів <...>. Яко законному заступникові Мазепа в уряді, шведське правительство, отже, мусіло виплатити сю суму Орликові. Але через вельми тяжке становище держави, Швеція не могла Орликові виплатити зразу сих боргів, і він мусив задовольнитися тією невеликою сумою, котру давав йому щороку шведський уряд <...> (13.000 срібних талярів)» [28, с. 26]. «Але з сеї суми, – зауважував А. Єнсен, – треба було видавати що року 4.072 талярів на удержане офіцерів і урядників, так що для Орлика і його родини позиставало ледви 8.000 талярів. Сього не вистачало <...>. А між тим признану суму, через погане фінансове положення Швеції, виплачували не точно або не платили зовсім <...>. Прийшло до того, що бідний гетьман зневолений був заставляти клейноди (булаву, бунчук і т.п.), а в Стокгольмі зичив гроші, заставляючи діамантовий перстень і золотий хрест» [12, с. 95–96]. Аналізуючи листи П. Орлика до шведського уряду й різних достойників 1711–1741 рр., А. Єнсен зазначав: «...ся кореспонденція <...> свідчить нам про матеріальну нужду і потребу, що терпіли в Швеції українські вигнанці; але показує також, який фантастичний оптимізм одушевляв до самого кінця Орлика, „гетьмана війська Запорозького”» [12, с. 93].

Дослідники діяльності перших українських політемігрантів одностайні у високому поціно-

вуванні жертвності П. Орлика задля Вітчизни. Натомість стосовно «блискучого небожа Мазепи <...>, людини непростой вдачі та примхливої долі» [11, с. 453], судження – далеко не однозначні. Попередньо ми цитували вчених, які в А. Войнаровському вбачали хоч і європейськи освіченого, розумного, та все ж егоїстичного, схильного до великосвітських розваг молодого шляхтича, котрий не виправдав сподівань свого великого покровителя і дядька. Нам же більше імponує точка зору І. Борщака та А. Винара, які, ретельно опрацювавши оригінальні документи, відслідкували життєвий шлях «сестринка гетьмана Івана Мазепи, друга Аврори Кенігсмарк і сибірського в'язня» [4, с. 215].

Задля аргументації власної позиції подамо лаконічну характеристику діяльності А. Войнаровського після ухвали «Бендерської комісії» 1709 р.

І. Борщак уважав, що небіж І. Мазепи «брав участь у виробленні Бендерської конституції, в <...> 1710 році їздив до Криму з дорученням Орлика, а в 1711–1712 роках був у Царгороді з якоюсь місією Карла XII...» [4, с. 221].

Наприкінці 1712 р. Войнаровський повертається до Бендер; упродовж двох наступних літ – дорадник Карла XII; наприкінці 1714 р. – покидає разом з іншими українськими зверхниками Туреччину. Спершу подався на Шлезьк (у лютому – березні 1715 р. прибув до Вроцлава); наприкінці квітня того ж року проживає із сином Станіславом у Відні [5, с. 56–61]. «Австрійська столиця, – стверджував А. Винар, – на короткий час стала прибіжищем української політичної еміграції» [5, с. 60], і Войнаровський «брав активну участь в політичному житті та мав у Відні зв'язки з чужинецькими амбасадорами» [5, с. 61].

Десь у липні, перш ніж виїхати у Швецію, він з'явився в Гамбурзі. Ганзейський осередок «в першій чверті XVIII-го століття відігравав доволі значну роль в міжнародному політичному житті <...>. Під той час Гамбург мав виразне прошведське обличчя <...>. Прибуття небожа Мазепи <...> спричинилося в європейських політичних кругах до жвавішого зацікавлення проблемами України та її боротьби проти московської тиранії» [5, с. 63–64]. А. Винар переконаний, що Войнаровський, який пройшов «добру дипломатичну школу при боці Мазепи й Карла XII, був одним з визначніших європейських дипломатів» [5, с. 67] того часу; він – суголосно міркував І. Борщак, – «сильно сприяв новій, так званій «англійській орієнтації» української еміграції...» [4, с. 225]. Відтак «англійський двір займає ворожу для царя позицію,

під'юджує Швецію, щоб та продовжувала віину...» [4, с. 226].

Задля викрадення А. Войнаровського Петро I задіяв цілу шпигунську мережу на чолі з резидентом фон Беттігером (згодом той пред'явив цареві рахунок за послуги – 889.12 спеціальних дукатів [5, с. 69]). Зрештою небожа І. Мазепи було підступно схоплено 12 жовтня 1716 р. [5, с. 69]³.

У результаті облудно-провокативно-підступної гри Петру I вдалося вивести А. Войнаровського з-під захисту Гамбурзького магістрату і вже 8 грудня піддати тортурам у Байсенбурзі. Масштаби й зухвалість акції засвідчили, що для самодержця Войнаровський був знаковою політичною постаттю серед вигнанців – і як кровний нащадок І. Мазепи, і як енергійна, перейнята українською справою, шанована у європейських колах особистість, і як джерело ймовірної інформації.

Стосовно останнього – сатрап прорахувався, позаяк ув'язнений поводився мужньо і мудро, боячись своїми зізнаннями зашкодити мазепинцям (або ж їхнім рідним) у Гетьманщині. Як ілюстрація мовленого, – витяг із допиту А. Войнаровського: « – Будучи при королі шведському, чи мав ваш дядько на Україні з ким кореспонденцію? Чи не листувалися з ним ті, котрі залишилися на боці царської величності?

– Того не знаю, через те, що до справ їхніх ніколи не був допущений.

– А після Полтавської баталії, коли прибічники Мазепи були в Очакові і в Бендерах, чи мав він з ким кореспонденцію на Україні?

– Того знати не можу, але припускаю, що не мав.

– На якій підставі ви робите це припущення?

– По-перше, дядько на той час був дуже хворий, а по-друге, усі, хто був при ньому, також Орлик та інші, від'їхали до Ясс. Чи мав дядько до когось кореспонденцію, не знаю, однак чув від Орлика, як той казав, що в Україну й до родичів писати не можна, аби не погубити їх» [9, с. 390–391].

Аналіз відповідей А. Войнаровського підтверджує справедливість висновку М. Костомарова: «...он не объявил ничего важного, тогда как особенно от него надеялись узнать многое: никто не был так близок к Мазепе, как он» [15, с. 137]. Суголосно щодо «зізнань» бранця Петропавлівської фортеці висловлювалися І. Борщак [4, с. 244] і А. Винар [5, с. 92].

Тримали А. Войнаровського у в'язниці аж до підзим'я 1723 р. Потім доправили до Тобольська і далі – до Якутська, де «заживо похований в дикій і безлюдній глушині, Войнаровський

³ І. Борщак указує на 13 жовтня [4, с. 237], В. Горобець – 11 жовтня [7, с. 247].

промучився наступні двадцять років свого життя» [7, с. 247], «одичалый и забытый всеми» [15, с. 139].

Щодо часу смерті якутського засланця – різночитання. А. Винар стверджував, що «по 1740-му році вже не маємо жодних вісток про його існування» [5, с. 96]. Із ним погоджується Т. Таїрова-Яковлева [31, с. 237]. І. Борщак уважав, що «десь у 1740–1741 роках Войнаровський закінчив своє бідолашне життя <...>. Могила його невідома...» [4, с. 246]⁴. На думку А. Енсена, «історична доля постановила, щоби два суперники – Войнаровський і Орлик – вмерли в однім часі (1742 р.); перший з них в ледовій Сибірі, другий над соняшним берегом Дунаю <...>. Ні один ані другий не були в силі <...> врятувати Україну від загибелі, бо історична доля України була припечатувана ще в р. 1709 суперництвом на арені світової історії між Петром I і Каролом XII» [12, с. 112].

Останнє судження заслуговує на особливу увагу: шведський дослідник заперечує одновимірне сприйняття А. Войнаровського. Мав рацію А. Винар, коли писав: «...майже кожна історична індивідуальність позначила свій життєвий шлях додатними й від’ємними сторінками діяльності, що їх у багатьох випадках промовчується або тенденційно насвітлюється» [5, с. 113]. У Войнаровському, – продовжував учений, – «з одної сторони ми бачимо <...> безмежне довір’я і відданість гетьманові Мазепі, який рівнож зачислив <...> сестрінка до найвірніших своїх однодумців. З другого боку, бачимо його негативне ставлення до провідних Мазепинців і відмову від тягару гетьманської булави. Це останнє його потягнення, як також боротьба за гетьманську спадщину, були осуджені майже всіма українськими істориками. Це правда, що <...> Войнаровський <...> присвячував багато уваги збільшенню своїх матеріальних дібр, але рівночасно являється правдою його безперервне зацікавлення справами козацької нації» [5, с. 113], за що й став об’єктом полювання царських посіпак, подальшого викрадення й запроторення до Сибіру.

Узагалі, «скарби гетьмана, – як справедливо зауважує Т. Таїрова-Яковлева, – не принесли нікому щастя. Спадкоємець його булави Пилип Орлик помер на чужині, серед іновірців. Племянник гетьмана А. Войнаровський <...> у Сибіру. Ще приголомшливішим <...> було падіння <...> Меншикова, що закінчив свої дні в убогому Березові. Мабуть, там він не раз згадував «лютезного брата» і заклятого суперника,

казково багатого гетьмана Івана Мазепу» [32, с. 294].

Доля врятувала П. Орлика від пазурів двоголового орла, хоч і не була зичливою для реалізації подвижницьких задумів. Для нас же велими цікавим є своєрідний історичний парадокс: затяте, аж до ворожнечі, протистояння між двома найближчими до І. Мазепи козацькими провідниками – А. Войнаровським і П. Орликом (укупі з генеральною старшиною) – кінцево стало одним із чинників створення вікопомного національного акту – «Конституції» 1710 р.

Література

1. Апанович О. Гетьман України – емігрант Пилип Орлик / О. Апанович // Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О. Апанович. – К. : Либідь, 1995. – С. 209–253.
2. Битинський М. Мазепинці по Полтаві / М. Битинський. – Лондон : Стейт Каледж, 1974. – 104 с.
3. Борщак І. Арешт Войнаровського / І. Борщак // Ювілейний збірник НТШ в п’ятдесятиліття основи (Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. 138–140). – Львів, 1925. – С. 133–157.
4. Борщак І. Войнаровський. Сестрінка гетьмана Івана Мазепи, друг Аврори Кенігсмарк і сибірський в’язень // Мазепа. Орлик. Войнаровський. Історичні есе / І. Борщак. – Львів : Червона калина, 1991. – С. 216–254.
5. Винар А. Андрій Войнаровський. Історичний нарис / А. Винар. – Мюнхен ; Клівленд : Дніпрова хвиля, 1962. – 128 с.
6. Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи / М. Возняк // Мазепа : збірник : у 2-х т. – Т. 1. – Варшава, 1938. – С. 107–132.
7. Горобець В. «Немає більшого болю, як у дні печалі згадувати хвилини щастя» («Залізна маска» з роду роду Мазеп-Калєдинських) / В. Горобець // Незнайома Кліо. Українська історія в таємницях і курйозах XV–XVIII століття / О. Русина, В. Горобець, Т. Чухліб – К. : Наукова думка, 2002. – С. 242–247.
8. Договори і постанови / упоряд. О. Алфьоров ; [наук. вид.]. – К. : Темпора, 2010. – 156 с., іл.
9. Допит Андрія Войнаровського 1716 р. // Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття : монографія / О. В. Кресін. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 388–391.
10. Замлинський В. Пилип Орлик / В. Замлинський // Історія України в особах: IX–XVIII ст. / В. Замлинський (кер. автор. колект.), І. Войцехівська, В. Галаган та ін. – К. : Україна, 1993. – С. 345–354.
11. Журавльов Д. «Бути чи не бути», або Пригоди українського Дон-Кіхота (П. Орлик) / Д. Журавльов // Усі гетьмани України / Д. Журавльов. – К. : Гетьман, 2012. – С. 445–464.

⁴ В. Горобець, напевне, датує смерть 1744 р., оскільки говорить про двадцятирічний якутський період мучеництва А. Войнаровського (в Якутськ засланець прибав у зимку 1724 р.) [7, с. 247].

12. Єнсен А. Орлик у Швеції / А. Єнсен // Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка. – 1909. – Т. 92 – С. 93–169.
13. Єнсен А. Родина Войнаровських у Швеції: причинки до історії неволі Мазепинців / А. Єнсен // Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка. – 1909. – Т. 92. – С. 170–193.
14. Костомаров Н. Мазепа / Н. Костомаров. – М.: Республіка, 1992. – 385 с.
15. Костомаров Н. Мазепинцы / Н. И. Костомаров // Український історичний журнал. – 1991. – № 1. – С. 137–148.
16. Кресін О. «Бендерська комісія» 1709 року і питання про політичні та правові основи організації влади у Війську Запорозькому / О. В. Кресін // Держава і право. Збірник наукових праць. – К., 1999. Вип. 3. – С. 23–30.
17. Кресін О. «Мазепинці»: державність і суверенність / О. Кресін // Гетьман. Шляхи: Науково-популярне видання / упорядн. Ольга Ковалевська; автор. колектив О. Кресін, С. Павленко, О. Сокирко, В. Станіславський. – К.: Темпора, 2009. – С. 229–247.
18. Кресін О. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття: монографія / О. В. Кресін. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 468 с.
19. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик / Б. Крупницький // Історичні постаті України: Історичні нариси: зб. / упоряд. та автор вступної статті О. В. Болдирев. – Одеса: Маяк, 1993. – С. 337–383.
20. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): його життя і доля / Б. Крупницький. – К.: Дніпро, 1991. – 80 с.
21. Маркевич Н. История Малороссии: в 5-ти т. / Н. Маркевич. – М., 1843. – Т. 4. – С. 325–338.
22. Молчановский Н. Нѣсколько данныхъ о смерти и наслѣдствѣ Мазепы / Н. Молчановский // Киевская старина. – 1903. – № 1 (январь) – С. 91–101.
23. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблин. – Нью-Йорк – Париж – Торонто: Записки наукового товариства імені Т. Шевченка, 1960. – Т. 170. – 410 с.
24. Орлик Пилип. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори / Пилип Орлик. – К.: МАУП, 2006. – 736 с.; іл.
25. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники / С. О. Павленко. – К.: Вид. дім. «КМ Академія», 2004. – 602 с.
26. «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В. А. Смолій; упоряд. М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. – Львів: Світ, 2011. – 440 с.: факсиміле.
27. «Покірний меморіал Запорозького війська до святого королівського маєстату Швеції» від 7 жовтня (26 вересня за ст.ст.) 1709 року // Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття: Монографія / О. В. Кресін – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 329–337.
28. Різниченко В. Пилип Орлик (Гетьман-емігрант). Його життя і діяльність. (З нагоди 175 роковин з часу його смерті) / В. Різниченко. – К.: МГП «Інформ ОТсервіс», 1991 (репринтн. відтв. 1918 р.). – 48 с.
29. Скальковський А. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького / А. Скальковський. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.
30. Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1994. – 240 с.
31. Таїрова-Яковлева Т. Г. Мазепа / Т. Г. Таїрова-Яковлева. – М.: Молодая гвардия, 2007. – 271[1] с.: іл. – (Жизнь замечательных людей: Сер. биограф.; Вып. 1041).
32. Таїрова-Яковлева Т. Г. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради» / Т. Г. Таїрова-Яковлева. – К.: ТОВ Вид-во, «Кліо», 2013. – 403 с., іл.
33. Ульяновський В. Пилип Орлик / В. Ульяновський // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети / авт. передмови В. А. Смолій. – К.: Варта, 1994. – С. 419–499.
34. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Н. Яковенко. – К.: Генеза, 1997. – 312 с.

Iryna Diptan

THE BENDER “BONE OF CONTENTION” OF THE FIRST UKRAINIAN POLITICAL IMMIGRANTS

This article examines the background and “Bender Commission” activities in 1709, the final ruling of which has not unleashed a “Gordeev node” of contradictions among Mazepians, aggravated and defined the way to overcome them through the creation of political and legal act – the “Constitution” in 1710. In the context of events the protagonists of confrontation – A. Voynarovsky and P. Orlik are characterized.

Keywords: “Bender Commission” A. Voynarovsky, “Constitution” in 1710, F. Orlik, the Ivan Mazepa’s “legacy”.

Ирина Диптан

БЕНДЕРСКОЕ «ЯБЛОКО РАЗДОРА» ПЕРВЫХ УКРАИНСКИХ ПОЛИТЭМИГРАНТОВ

В статье исследуются предыстория и деятельность «Бендерской комиссии» 1709 года, окончательное постановление которой не развязало «гордеев узел» противоречий в среде мазепинцев, а обострило и определило способ преодоления их через создание политико-правового акта – «Конституции» 1710 года. В контексте событий характеризуются главные действующие лица противостояния – А. Войнаровский и Ф. Орлик.

Ключевые слова: «Бендерская комиссия», А. Войнаровский, «Конституция» 1710 года, Ф. Орлик, «наследство» И. Мазепы.

Надійшла до редакції 11.02.2014 р.